

3-бөлім
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ КӨРКЕМСӨЗ

Раздел 3
ЛИТЕРАТУРА И ПУБЛИЦИСТИКА

Section 3
LITERATURE AND JOURNALISM

Медеубекұлы С.
**Шешенсөз айтындары және
оның түрлері**

Автор шешенсөзге (устная публицистика) қатысты аталымдар мен атаулардың мағынасы мен мәнін аша отырып, оларға тән ерекшеліктерді нақты мысалдармен айқындап, қазақ фольклорында, ауызша әдебиетінде айтылып жүрсе де ғылыми айналымға бұрын түспеген атауларды қолданысқа енгізеді.

Еуропа тілінен келген кейбір атаулардың қазақша баламасын терминжасам, сөзжасам амалдарын пайдалана отырып, өз ұсынысын ғылыми тұжырымдайды, дәлелдейді. Радиоайтылымдарда қолданылған оқиғаны талдай отырып негізгі ойын дәйектейді.

Түйін сөздер: ауызша публицистика, фольклор, басқа тілден енген сөздер, репортаж, радиохабар.

Medeubekuly S.
**Types and form of public
speaking**

The article deals with the content and meaning of the terms and definitions of oral publicism, their features and specificities are confirmed by specific examples. These terms have a place in the Kazakh folklore, oral tradition, but they have not been previously used in the scientific circle.

By relying on the term formation and word formation, the author defines and justifies the Kazakh version of borrowed European words. After analyzing the reports (okigat) in radio programs, the author proves his main idea.

Key words: oral publicism, folklore, borrowed vocabulary, reportage, radio broadcast.

Медеубекұлы С.
**Виды и формы публичных
выступлений**

В статье рассматриваются содержание и значение терминов и определений в шешенсоз (устной публицистике), особенности и специфика которых подтверждена конкретными примерами. Данные термины имеют место в казахском фольклоре, устном творчестве, однако в научном обороте не были ранее использованы. Автор, опираясь на терминообразование и словообразование, определяет и научно обосновывает казахскую версию заимствованных европейских слов. Проанализировав репортажи (окигат) в радиопередачах, доказывает свою основную идею.

Ключевые слова: устная публицистика, фольклор, заимствованная лексика, репортаж, радиопередача.

ШЕШЕНСӨЗ АЙТЫНДАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРЛЕРІ

Шешенсөз иелері, яғни қоғамдық сананы оятушылар ақпаратты екі түрлі сипатта айтып, таратты. а) ырғақты-екпінді айтын түрінде (проза); ә) әуенді-сазды айтын түрінде.

Айтын деп отырғанымыз не?

Махмұт Қашқаридың «Түрк сөздігінде» «айтынды» деген сөз бар. Аудармашы оны «сұранды» деп аударыпты. Біздіңше осы аударма дәл мағынасын беріп тұрмаған секілді. Өйткені, «айт» тұлғалы етістік көне түрк тілінде де, парсы тілінде де дәл қазіргі «ойыңа келген пікірді ауызша жеткіз» деген мағынасында қолданылған («сұран» мағынасында емес). Екіншіден, дәл сол сөздікте, дәл сол бетте, дәл сол сөздің алдында «айтылды» деген сөз сөзбе-сөз сол қалпы «айтылды» болып (Söz ajtyлды – сөз айтылды) аударылған. Демек, «айтынды» сөзі де дәл солай сол «айтынды» қалпында аударылуға тиіс еді.

Мына мысалдарға назар аударыңыз: «Бүгін емес қашаннан, *айтынып* жүрмін әр жерде..» «Үйде отырып айқайлап: – Не сұрайсың, – *айтынба*». Ақтан Керейұлы. Диалектол. сөздік. Алматы: Арыс, 2007, 34-бет.

Мұнда «сұранып» деген мағына жоқ.

Тегінде «айтын» сөзі «алқа топ алдына шығып, өз еркінмен пікір айт, ой қозға» деген мағынада қолданылған. Яғни, «айтын» етістігі «не істе?», «қайт?», «кәй(і)т?» деген сұрақтарға жауап берген. Бүгінде ол тілімізде етістік ретінде қолданылмайды. Тілдік қолданыстан шығып қалған.

Осы қолданыстан шығып қалған көне сөзді біз енді зат есім ретінде кәдеге жаратпақпыз. Біз осы тұлғаны етістік емес зат есім ретінде пайдаланбақпыз.

Айтын – белгілі бір мақсатта, белгілі бір мазмұнда, белгілі бір пішінде айтыла-айтыла бұқара санасында орныққан сөз қалыбы.

Айтын – ауызша айтылып кеткен ойдың сөздік нұсқасы.

Айтын – бұқараға ой айтудың қалыптасқан пішімі (форматы).

Айтын – қоғамдық санаға ықпал ету үшін ауызша айтылған сөз түрлерінің жиынтық атауы.

Неге біз айтынды жанрдың дәл баламасы ретінде алмаймыз? Өйткені шешенсөздің жанрлары дәл көсемсөздегідей әлі анықталып, зерттеліп, айқындалып болған жоқ. Біз алғаш рет

ауызша айту арқылы орындалатын ақпарат беру, ой қозғау түрлерін түгендеп қана отырмыз. Мұның өзі алғы бастама болған соң әлі де екшелетін, еленетін кезі келеді деп түсінеміз. Сондықтан, бірден жанрлық сипаттарын айту асығыстық болады.

Айтындар мазмұндық-пішіндік сипаттарына, атқаратын қызметіне қарай:

- хабарлаушы, (жаңалық, хабар, сүйінші, оқиғат)
- іске бастаушы, (аттан, ант, серт, уәде)
- жігерлендіруші, (ұран, лепес, тілек, бата, мадақ, желдірме, сын)
- насихаттаушы, (оқиғат, әңгіме, аңыз, сыр-ашар, аңғарат, ғұмырат)
- ойқозғаушы, (наз, уәж, ақыл, кеңес, пікір, шешендік сөз, тақпақ, терме, толғау, өлең)
- көңілдендіруші (алғыс, ән, өтірік, мазақ, әзіл, кекесін, қағытпа)
- күйретуші (сын, мін, қарғыс, сөгіс, ұрыс, балағат) болып бірнеше салаға бөлінеді.

Айтындар адам аузынан екі түрлі сипатта шығады. Қара сөз үлгісінде және өлең үлгісінде.

Қара сөз үлгісінде шығатын түрлерін ақпаратты-ырғақты айтындар деп атадық. Олар: аңғарат, оқиғат, әңгіме, тұлғат, табұлғат, ғұмырат, естегі, ұран, аттан, хабар, лепес, сырашар, дарағат, қосағат т.б.

Оқиғат (репортаж)

Шешенсөз айтындарының бірі – оқиғат. Аталым «оқиға туралы ұлғат» немесе «оқиға туралы ақпарат» деген мағына береді. (Оқиға+ақпарат+ұлғат=оқиғат).

Бір адам болып жатқан оқиға туралы екінші адамға немесе алқа топқа баяндайды. Яғни оқиға туралы ауызша ақпарат береді. Өз көзімен көріп, не болып жатқанын, қалай болып жатқанын айтады. Оның айтымында қолданылатын етістік – «болады», «болған» немесе «болды» емес, «болып жатыр». Айтушы, баяндаушы оқиғаның уақытын, мекенін, ондағы іс-әрекетті, ол іс-әрекеттер кім арқылы жүзеге асып жатқанын, қандай жағдайда, қалай өрбіп жатқанын, нақты дәл суреттеп береді. Сөз өнерін ерекше бағалаған қазақ қоғамында оқиғаны бұрмалап айту болмаған. Өйткені, оқиға ортасында адам бар. Ол көргенді басқа да көрді. Ол айтқанды оқиғаның басы-қасында болған немесе соның бел ортасында жүрген келесі адам да айтатыны хақ. Сондықтан да оқиға жайында өтірік айту шешенсөз иелеріне жат. Айтушыларға болғанды болғандай етіп баяндап беру – үлкен сын болған. Оқиғат шынайлығымен құнды. Айтушы оқиғаны мүмкіндігінше боямасыз, қоспасыз, әсірелеусіз, астарлаусыз жеткізуге

тырысады. Айтушы шешен, ділмар болса, тілдік көркемдеуіш-бейнелеуіш құралдарды ұтымды дұрыс қолданса, оқиғаттың тілі көркем шығады. Әрине оқиғаттың тілінің көркем болуы басты шарт емес. Басты мәселе ақпараттың дәл, анық, дұрыс және оқиға өтіп жатқан уақыттан кешіктірілмей жеткізілуінде. Оқиғат сонысымен құнды. Оқиғаттың журналистік-сөзгерлік кәсіптегі қалыптасқан шеттілдік баламасы – репортаж.

Иә, халықаралық аталымдарды қашан, қайдан енгеніне қарамастан бірден батыл аудару керек. Бір сөздің пішіндік сипатына, мазмұндық-мағыналық болмысына, атқарар қызметіне қарай аударып, бірнеше балама жасап, бұқараға ұсыну абзал. Оларды ұсынатын да, қолданатын да бұқаралық ақпарат құралдары өкілдері. Солар тілдік қолданысқа әуелі тәжірибе ретінде енгізіп көрсе, айтыла-айтыла, жазыла-жазыла сөйлеу және жазу машығының тезінен өткендері сөздік қорға енеді, өтпегендері қалады. Тек соған ең әуелі біздердің, яғни «елдің көзі, құлағы һәм тілі» болып отырған жорналшылардың ынта-ықыласы, елгезектігі, ұлттық-патриоттық жауапкершілігі қажет.

Қазақ тіліне «ат» деген жалғаудың қай елдің тілінен қашан енгенін дөп басып айту мүмкін емес. Ежелгі латын, грек тілдерінде жазу, сызуға қатысты айтылған сыңайлы. (*Пастулат*, реферат, трактат, т.б.) Бұл араб, парсы тілдерінен енген сөздерде де бар жалғау. «Ол араб тіліндегі көптік көрсеткіші» (Ш.Қ. Терминологиялық хабаршы, №4, 2009, 35-бет) (Жамағат, парасат, ғадауат, махаббат, рисалат, мағлұмат, т.б.) Орыс тіліндегі «ат» жалғауы көптік мағына береді: акимат, депутат. Қазақ тілінде де «ат» жалғауымен аяқталатын сөздер жоқ емес (жаманат, жақсат, аманат, т.б.). Осы бір үрдіс біздің журналистика саласына да етене. Бір ғана «ақпарат» деген сөз бүкіл бір саланың аталымдарына бағыт беріп тұрғандай. Шындығында, журналистика кәсібіне, өнеріне, ғылымына қатысты аталымдардың қазақша баламасын жасағанда осы жалғау тілге орамды, құлаққа жатық естіледі. Осы жалғау жалғанған сөздер әсіресе журналистикаға, замансөзге, бұқаралық ақпарат құралдарына тән аталымдар болып қалыптасса несі бар?!.. Айталық, «ақпарат», «нақпарат», «аңғарат», «қабырғат» ...

Енді осылардың қатарына «оқиғат» деген аталымды «репортаж» дегеннің қазақша баламасы ретінде ұсынамыз.

Оқиғат – журналистикада оқиға болған жерден сол оқиға туралы берілетін ақпарат. Немесе болған оқиға туралы сол сәтте айтылған

лұғат (сөз), Журналистикада, әсіресе телерадио журналистикасында тілші жедел барып оқиғаның ортасында тұрып, дәл сол сәтте оқиғаның ортасынан тікелей сөз қозғай алады.

Мысалы, «Қайырлы таң, қазақ елі!» айтылымының барысында берілген мына оқиғатқа назар аударайық. – Ассалаумағалейкүм, жігіті сұңқар, жылқысы тұлпар, көк бөріден тараған көк түріктің ұрпағы. Көк туы көгінде желбіреп, қыраны қиясында самғаған қайырлы таң қазақ деген қайсар елім. Бүгінгі күн сейсенбі қазанның бесі. Таңмен таласа тұрып, Алладан тілеген дұғаларыңыз қабыл болсын ағайын! Тұлпары дүбірлі, мекені тұғырлы, досына адал, жауына тажал, көңілі дархан, айбыны қалқан болған қазақ жұртын әлдилеп оятатын «Қайырлы таң» бағдарламасын бастаймыз. Бағдарламаны әсем әнмен әрлейтін Әйгерім Әлібекқызы, ал таңғы тізгінді қолына ұстайтын Жандос Жұмабек.

Ойым астам жолдардан соқпағы көп,
Қалың келді өмірдің оттары боп.
Күдіретті Отаным деп білемін,
Жалын атып кеудемде сокса жүрек.

деп ақын Р. Өтегенов жырлағандай туған жерімізде туымызды тік ұстап, намысымызды таптатпай, елдігімізді жоқтатпай, отанымызды ойлап, тыныштығымызды тойлап, таңнан таңға жайлап жүре берейік деген ниетпен бағдарламамыздың басын Қ. Бегмановтың өлеңіне жазылған Ө. Мұсағұловтың «Туған жер» әнімен ашамыз. Орындайтын Дана Мұсағұлова (ән)

Көкжиектен келе жатыр күн шығып
Жер дүниені оятуға құлшынып,
Жаңа таңды қарсы алыңдар, бауырлар,
Көзін ашты сәбидей пәк тіршілік!

Қайырлы таң қазақ елі!

Құрметті радиотыңдаушы ағайын, «Қайырлы таң, қазақ елі» бағдарламасының журналистері «Таңғы серуен» айдарымен қаламыздағы тіршіліктің қайнаған ортасынан арнайы репортаждар жасап келеді.

«Бүгін таңғы серуеннің тізгіні әріптесім Айжан Жұмабекқызында. – Айжан, қаланың қай бұрышында тұрсыңдар? Сөз кезегі өзінде.

– Қайырлы таң, Жандос. Қайырлы таң, радио тыңдаушылар. Мен қазір Фурманов Желтоқсан көшесінде орналасқан тұңғыш президенттің қорының аумағындағы саябақта тұрмын. Бұл жер сондай керемет десе болады. Таза ауа мұрныңды қытықтайды. Жаңа ғана жаттығу жасап, өзімді сондай сергек сезініп тұрмын.

Негізі мен ғана емес, осы саябаққа келіп, күнде таңертең жүгіріп, жаттығу жасауды өмір салтына айналдырған адамдар да бар мұнда. Ол кісілерді денсаулығын үкілеп ұстайтын адамдар десек те болады. Солардың бірі қазір Ахмет ағаға сөз кезегін берсем деп отырмын.

– **Аға, осы денсаулығыңызға жаттығу жасаудың пайдасы жөнінде өзіңіз айтып берсеңіз. Жалпы салауатты өмір жайында.**

– Рахмет, айналайын. Өмір деген қозғауыш күш қой. Өмір деген өзі бір сәтке де тоқтамайды ғой. Сондықтан адам денсаулығын күтетін болса, өзіне де қоғамға да көп пайда келтіреді. Өзім күніге осы саябаққа келіп, жаттығулар жасаймын. Радио тыңдаушылардың бәріне осындай тілек айтар едім. Күніге жаттығу жасаңыздар, сонда өзіңізге де, көпшілікке де көп пайда келтіресіздер. Рахмет.

– *Рахмет, аға.*

Енді тағы да осы жерде бір кісі тұр. «Қазақстан» телеарнасында ұзақ жылдар еңбек еткен дәулескер күйші Жаулыбай Иманали атаны да осы жерден күніге кездестіруге болады.

– **Ата, менің білуімше сіз күніге таңертең осы саябаққа келесіз. Негізі зейнет демалысына шыққаннан кейінгі дағдыңыз ба, әлде жастайынан күніге жүгіресіз бе.**

– Негізі бала кезімнен қалыптасқан әдетім еді. Жас кезімізде бәріміз де спортсмен болдық қой. Жүгірдік. Мен жеңіл атлетикамен, футболмен де, гимнастикамен де шұғылданғанмын. Фигурное катаниемен де әуестенгенмін. Ал енді зейнеткер болғаныма бес жылдан асты. Жас кезімде тұрақты жүгіретінмін. Алты, жеті кезінде. Ал енді жас келген соң жүрекке ауыр сала ма деп күніге таңертең келіп жүремін. Күніге таңертең осы саябаққа келемін. Өзі бір шақырып тұратын сияқты. Жарты сағат, бір сағатқа күніге келем. Машинаның даусы да естілмейді, ауасы да таза, жұмақтың бір бағы сияқты. Осы саябаққа адамдардың көбі келіп, демалады. Әдетке айналдырғанын байқауға болады. Барлығыңызға денсаулық тілеймін. Денсаулық – ең үлкен байлық.

– Рахмет, ата. Көп көп рахмет. Алла сізге қуат берсін. Адамдардың бірі таңертең жаттығу жасаса, ал біреулері серуендеп, тыныстауды ұнатады. Ал кейбіреулеріне таң атпастан жұмыс басталады. Мәселен осы бақтың бағбаншылары, жұмыскерлері жөнінде айтуға болады. Айта кетейік, осы саябақтың тазалығында бір де бір мін жоқ. Тап-таза, жанға жайлы, отыратын орындықтардың өзі қай уақытта келсеңіз жалтырап тұрады. Содан-ақ тазалығын байқауға

болады. Осылардың бәрі бағбаншылардың, тазалық сақшылардың еңбегі. Айта кетейік, бұл аумаққа жыл сайын өтіп жатқан тендерді жеңіп алған мекемелер күтім жасайды. Осы үрдістен осы жылы «Жасыл жер» жеке шаруашылық серіктестігінің жолы болған екен. Мұнда бас аяғы он жеті адам жұмыс жасайды. Таңертең жұмыс жетіде басталады. Қазір адамдардың барлығы қызу тіршілікке кірісіп кеткен. Сонымен бірге бұл саябақта мың бес жүз қырық екі түп ағаш бар. Сондай-ақ алты жүз раушан гүл шоғыры өсірілген. Әдемі субұрқақтар – айналадағы өнер туындылары. Яғни мұнда көптеген жан жануарлардың мүсіндері бар. Қарасаңыз көз тоймайды. Және бір айта кететіні – мұнда таңертең келушілер өз алдына, сағат он бірден бастап, екінтіге дейін *балалар ойнайды. Некесін қиған жастар да серуендеп келеді. Сондайда бақтың іші ғашықтардың махаббатына куә болған бір ғажайып сүйіспеншілік мекеніне ұқсап кетеді. Арнайы қайырлы таң қазақ елі бағдарламасы үшін Айжан Жұмабек қызы».*

Келтірілген мысалдан біз радиооқиғаттың әуе толқынынан тікелей берілгенін ойша біліп, айтушының баяндау, сипаттау, суреттеулері арқылы, сонымен бірге айтушы мен айтарманның дауыс ырғағы, тыныс-демi, бұлардың тусыр-тынан естілетін қосымша табиғат дыбыстарынан (құстардың үні, жапырақтардың сыбдыры, самалдың үлi, т.б.) көз алдымызға елестетеміз. Көз алдымызға әуелгi елестейтiнi – айтушы қыз. Оны танитындар, әрине бет-бейнесін, түр-тұлғасын, қас-қабағын бірден есіне түсіреді. Келесі елестету айтушы қыздың дауысының үнреңі (тон), ұнажары (тембр) арқылы жүзеге асады. Айтушының Айжан Жұмабекқызы екенін тыңдаушы оның сөз саптасынан және сөздік қорынан да аңғарады.

Енді біз осы оқиғатты тарқатып көрелік.

А) Б а с т а м а с ы.

Оқиға бірден басталмайды, алдымен айташының, яғни студияда «Қайырлы таң, қазақ елі!» бағдарламасының тізгінін ұстап отырған журналистің таңғы бақта жүрген айтушымен екеуара сөйлесуінен, басқаша айтсақ, айташы мен айтушының ортасында болған қосағаттан (диалогтан) басталады. Айташы:

– **Айжан, қаланың қай бұрышында тұрсыңдар? Сөз кезегі өзіңде.**

Айтушы:

– **Қайырлы таң, Жандос.**

Ә) Ұ с ы н б а с ы.

Одан кейінгі оқиға айтушы Айжанның тыңдармандармен амандасуынан («Қайырлы таң,

радио тыңдаушылар!») кейін айтушының ұсынбасымен жалғасады: «Мен қазір Фурманов – Желтоқсан көшесінде орналасқан тұңғыш президент қорының аумағындағы саябақта тұрмын. Бұл жер сондай керемет десе болады. Таза ауа мұрныңды қытықтайды. Жаңа ғана жаттығу жасап, өзімді сондай сергек сезініп тұрмын. Негізі, мен ғана емес, осы саябаққа келіп, күнде таңертең жүгіріп, жаттығу жасауды өмір салтына айналдырған адамдар да бар мұнда. Ол кісілерді денсаулығын үкілеп ұстайтын адамдар десек те болады...»

Б) М а з м ұ н д а м а с ы.

Ұсынбадан кейін айтушы тыңдарманды оқиға ортасына алып келеді. Оқиға кейіпкермен кездескен сәттен өрбиді:

«Солардың бірі қазір Ахмет ағаға сөз кезегін берсем деп отырмын.

– **Аға, осы денсаулығыңызға жаттығу жасаудың пайдасы жөнінде өзіңіз айтып берсеңіз. Жалпы салауатты өмір жайында.**

– Рахмет, айналайын. Өмір деген қозғауыш күш қой. Өмір деген өзі бір сәтке де тоқтамайды ғой. Сондықтан адам денсаулығын күтетін болса, өзіне де қоғамға да көп пайда келтіреді. Өзім күніге осы саябаққа келіп, жаттығулар жасаймын. Радио тыңдаушылардың бәріне осындай тілек айтар едім. Күніге жаттығу жасаңыздар, сонда өзіңізге де, көпшілікке де көп пайда келтіресіздер. Рахмет.

– Рахмет, аға.»

Тыңдарманның көз алдында енді бақ ішінде жүрген Айжан ғана емес, ол кездескен Ахмет деген азамат та бар. Оқиғаның шынайы болып жатқанын құлағы естіген Ахметтің дауысы, айтқан сөздері, сөйлегендегі демі, қозғалғандағы тынысы арқылы біліп илана бастайды. Айтушы бір ғана айтарманмен шектелсе, оқиға жанданбас еді. Бұлардың арасындағы қосағаттан кейін тағы бір әрекет болуы керек. Ахмет әрі бері қозғалып дене қимылдарын жасайды. Айтушы микрофонды Ахметтің кеудесіне іліп қойғандықтан айтарман-Ахметтің әр қимыл-қозғалысының сыбдыры, қозғалған сайынғы дыбысы, дем алысы, ыңқылы анық естіледі. Арасындағы үнтыным (пауза) да білінеді. Сол арқылы тыңдаушы Ахметтің не жасап жатқанын ойша көз алдына елестетеді. Оқиғаттың толыққанды әрі тартымды болуы үшін тағы басқа да қарекеттер керек еді.

В) Қ ы з д ы р м а с ы.

Айжан-айтушы енді келесі өзге адамдармен кездесуге барады. Бұл кездесу оқиғаны одан

сайын қыздыра түседі. Тыңдаушы «енді не болар екен» деп құлақ түреді.

Айтушы:

«...Енді тағы да осы жерде бір кісі тұр. «Қазақстан» телеарнасында ұзақ жылдар еңбек еткен дәулескер күйші Жаулыбай Иманали атаны да осы жерден күніге кездестіруге болады.

– Ата, менің білуімше сіз күніге таңертең осы саябаққа келесіз. Негізі зейнет демалысына шыққаннан кейінгі дағдыңыз ба, әлде жастайынан күніге жүгіресіз бе?

Айтарман:

– Негізі... бала кезімнен қалыптасқан әдетім еді. Жас кезімізде бәріміз де спортсмен болдық қой. Жүгірдік. Мен жеңіл атлетикамен, футболмен де, гимнастикамен де шұғылданғанмын. Фигурное катаниемен де әуестенгенмін. Ал енді зейнеткер болғаныма бес жылдан асты. Жас кезімде тұрақты жүгіретінмін. Алты, жеті кезінде. Ал енді жас келген соң... жүрекке ауыр сала ма деп... күніге таңертең келіп жүремін. Күніге таңертең осы саябаққа келемін. Өзі бір... шақырып тұратын сияқты. Жарты сағат, бір сағатқа күніге келем. Машинаның даусы да естілмейді..., ауасы да таза..., жұмақтың бір бағы сияқты. Осы саябаққа адамдардың көбі келіп, демалады. Әдетке айналдырғанын байқауға болады. Барлығыңызға денсаулық тілеймін. Денсаулық – ең үлкен байлық.»

Айтарман-Жаулыбай алғашқы айтарман-Ахметтің айтқандарын одан сайын айқындаңқырап, бақ ішіндегі адамдардың серуендеуінің негізгі мақсатын одан сайын анықтаңқырап, өзінің де не үшін келетіндігін түсіндіріңкіреп сөйлейді. Бұл саябаққа «адамдардың көбі келіп, демалады... Әдетке айналдырғанын байқауға болады» – деп тыңдаушыны да қызықтыра кетеді. Адамдардың да, өзінің де неге келе беретіндігінің басты бір себебін «машинаның даусы да естілмейді..., ауасы да таза..., жұмақтың бір бағы сияқты» деген бағасымен дәлелдеп береді. Естіп отырған тыңдаушы сол саябаққа ертең-ақ баруға бел буатындай әсер тудырғаннан кейін айтушы оқиғатты қорытындылауға көшеді.

Г) Қ о р ы т п а с ы.

– Рахмет, ата. Көп-көп рахмет. Алла сізге қуат берсін.

Адамдардың бірі таңертең жаттығу жасаса, ал біреулері серуендеп, тыныстауды ұнатады. Ал кейбіреулеріне таң атпастан жұмыс басталады. Мәселен осы бақтың бағбаншылары, жұмыскерлері жөнінде айтуға болады. Айта кетейік, осы саябақтың тазалығында бір де бір мін жоқ. Тап-таза, жанға жайлы, отыратын орын-

дықтардың өзі қай уақытта келсеңіз жалтырап тұрады. Содан-ақ тазалығын байқауға болады. Осылардың бәрі – бағбаншылардың, тазалық сақшыларының еңбегі. Айта кетейік, бұл аумаққа жыл сайын өтіп жатқан тендерді жеңіп алған мекемелер күтім жасайды. Осы үрдісте бұл жылы «Жасыл жер» жеке шаруашылық серіктестігінің жолы болған екен. Мұнда бас аяғы он жеті адам жұмыс жасайды. Таңертең жұмыс жетіде басталады. Қазір адамдардың барлығы қызу тіршілікке кірісіп кеткен. Сонымен бірге бұл саябақта мың бес жүз қырық екі түп ағаш бар. Сондай – ақ алты жүз раушан гүл шоғыры өсірілген. Әдемі субұрқақтар – айналадағы өнер туындылары. Яғни мұнда көптеген жан жануарлардың мүсіндері бар. Қарасаңыз көз тоймайды. Және бір айта кететіні – мұнда таңертең келушілер өз алдына, сағат он бірден бастап, екінтіге дейін балалар ойнайды. Некесін қиған жастар да серуендеп келеді. Сондайда бақтың іші ғашықтардың махаббатына куә болған бір ғажайып сүйіспеншілік мекеніне ұқсап кетеді...

Арнайы «Қайырлы таң, қазақ елі!» бағдарламасы үшін Айжан Жұмабекқызы.

Оқиғаттың мазмұны ең алдымен айтушы таңдаған тақырып және оның түпкі идеясымен бағамдалады. Айтушы таңдаған тақырып не? Бүгінгі күннің өзекті мәселесі ме? Тыңдаушыға қажет нәрсе ме? Тыңдаушысын тарта ала ма? Тартымды болса бұл тақырыпты айтушы не үшін таңдады және не мақсатпен таңғы саябаққа барып оқиғат жүргізді? Егер осы сұрақтар төңірегінде ойланып көрсек, шындығында табылған жауапқа көңіл көншітіндей.

Тақырып.

Таңғы саябақтан жүргізілген оқиғатқа таңдалған тақырып не? Бәлкім, тақырып – сонда жүрген Ахмет пен Жаулыбай Иманалиев шығар. Шындығында, айташы – Айжан саябақта жүрген басқаны емес, осы екі адамды таңдап алып сөйлетеді. Сөйлету арқылы соларды жұртқа насихаттап тұрғандай. Оны біз Жаулыбайға берген анықтамасынан байқап қаламыз («Қазақстан» телеарнасында ұзақ жылдар еңбек еткен дәулескер күйші Жаулыбай Иманали атаны да осы жерден күніге кездестіруге болады.») Бірақ, бұған асықпалық. Оқиғатта тағы бір тақырыптың басы көрінеді. Ол – «Жасыл жер» жеке шаруашылық серіктестігі». Айтушы бұл серіктестік жөнінде де айта кетуді ұмытпайды. Бұл ұжым осы саябақты күтіп-баптауды тендер арқылы жеңіп алған. «Мұнда бас-аяғы он жеті адам жұмыс жасайды». Айтушы саябақты абат-

тандырған, гүлдендірген осы серіктестікті де мақтап өтеді. Жөн делік. Мүмкін осылар арқылы айтпақ әңгімеге арқау болар тақырып – денсаулық шығар. Өйткені айтушы Айжан адамдардың өзін-өзі қалай күтіп жүргенін дәріптейді ғой. Ахмет айтарман айтады: «...адам денсаулығын күтетін болса, өзіне де қоғамға да көп пайда келтіреді. Өзім күніге осы саябаққа келіп, жаттығулар жасаймын...», – деп. Соған қарағанда денсаулық тақырыбы да ел ішінде өзекті болған соң тандап алуға әбден лайық. Бірақ... Оқиғатта сөзге тартылған екі айтарман да, «Жасыл жер» серіктестігі де, Ахметтің денсаулығы да – басты тақырыпқа дәнекер тақырыпшалар. Айтылымға тандап алынған негізгі тақырып – саябақ. Негізгі нысан да – осы саябақ. Оқиғат жүргізілген орта да осы саябақ. Айтушы сол саябақты суреттеді, сипаттады. Тыңдаушыны соның табиғатымен қызықтырды. Айтармандармен сол жерде сөйлесіп, соларға саябақ жөніндегі пікірін айтқызды. Сол саябақта таң бозында серуендеушілер (Ахмет пен Жаулыбай), еңбек етушілер («Жасыл жер» серіктестігі бағбаншылары), ойнаушылар («...сағат он бірден бастап, екінтіге дейін *балалар ойнайды...*»), салтанаттаушылар («Некесін қиған жастар...»), сонымен бірге саябақтағы көркемдік-безендік нышандар («мың бес жүз қырық екі түп ағаш .., алты жүз раушан гүл шоғыры, әдемі субұрқақтар, көптеген жан жануарлардың мүсіндері...») – мұның бәрі негізгі тақырыпқа ұстын болған нысанның болмысын ашу үшін қажетті құрамдаттар (компоненттер). Айтушы Айжан оқиғат жүргізген 5 минутта саябақтың бар екеніне, оның барып көруге тұратындығына тыңдаушының көзін жеткізді. Демек, «Таңғы серуен» айдарының тақырыбы ашылған.

Идея.

«Таңғы серуен» айдарымен берілген айтушы Айжан саябақтан тікелей эфирде жүргізген оқиғаттың идеясы не? Саябақтағы Ахметтер мен Жаулыбайларды елге үлгі етіп көрсету ме? Мүмкін. Қала адамдарының түнде де, күндіз де алты керегенің ортасында омыртқасы омырылғанша қамалып отырғанынан гөрі таңғы таза ауада бір сәт баққа барып серуендегені аса пайдалы екендігін сол екі кейіпкердің тірлігі арқылы айтпақ болған. Негізгі идея осы да болмауы мүмкін. Өйткені айтушы бұл екі кейіпкердің дем алуына жағдай жасап жүрген бағбаншыларды, сол бағбаншылар еңбек ете-

тін «Жасыл жер» серіктестігін насихаттау арқылы республикамыздағы өзге де жекеменшік ұжымдарды іскерлікке шақыру, осылар секілді істің көзін тауып халыққа, мемлекетке қызмет етуге үндеу шығар. Бұл да қисынға келеді. Дегенмен, таңғы он бірден бастап кешкі төртке дейін ойнайтын балаларды айту арқылы қала балаларын осы саябаққа шақыру ниетінің де бар екенін жоққа шығара алмайсыз. Бұған қоса жаңа үйленіп, некесі қиылған жас жұбайлар некелік серуенін осы саябақта өткізсе жөн болар еді» деген де ойы жоқ емес.

Сонымен радиодан берілген оқиғаттың идеясы салауаты өмір салтын қалыптастыруға тыңдармандардың ықыласын аудару.

Шешенсөздің халықтық нұсқасының болмысында ешкім болып жатқан оқиғаның қасында тұрып бұқараға баяндап жатпайды. Оның дауысы алыстағыға жетпейді. Қасындағыны өзі де көріп тұр. Оған түсіндірудің, сипаттаудың, баяндаудың қажеті жоқ. Ал халықтық оқиғат өмірге мынадай жолмен келеді. Болған оқиғаның басы-қасында жүріп, өз көзімен көрген адам көрмеген адамға ізін суытпай, оқиғадан соң көп кешіктірмей баяндап береді. Баяндаушының айтқанына естуші я тыңдаушы қанағаттанбаса оқиғаны көзімен көрген басқа адамнан сұрайды. Оған да иланбаса үшінші адамнан сұрайды. Айтылғандардың ақиқатына сөйтіп барып көз жеткізеді. Әрине оқиғаның нағыз шындығын қажетсінген жан болмаса алғашқы алған ақпараттына қанағат қылады. Сол айтылған жайларға байланысты ой түйеді. Болған жайдың көпке ортақ тұсы көп болса мұның өзі «бәлен жерде мынадай оқиға болыпты» деп келесі кездескен адамға айтады. Сөйтіп, болған оқиға туралы ақпарат бірден бірге тарайды. Әуелде бір жерде болған және сол тұста айтылған оқиға туралы ақпараттың кеңістігі сөйтіп кеңейе береді. Бірақ уақыт өткен сайын оның оқиғаттық сипаты кеми береді. Әр естуші өз тарапынан сөз қосып, жандандырып қайта айтқанда кейбір деректер мен мағұлыматтар түсіп қалады немесе алғашқы нұсқасынан көнере бастайды, көмескілене түседі. Оқиғаның ортасында болған адамдарды танымаса, естуші аса мән бермейтіндей сәт те болады. Кейіпкерлер туралы мәліметтен гөрі орын алған оқиғаның мәні мен маңызына баса назар аударады да сол төңіректе өзінше ой қорытады. Оқиғат оқиға өтіп кеткен соң айтыла-айтыла, шешенсөздің басқа айтыны – қара әңгіме болып өзгере бастайды.

Әдебиеттер

1. Ахмет Байтұрсынов. Шығармалары. – Алматы: «Жазушы», 1989.
2. Ахметов З. Ақын. Кітапта: Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996.
3. Омашев Н. Ақпарат әлемі. – Алматы: Қазығұрт, 2000.
4. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы.(емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000.

References

1. Akhmet Baitursynov. Works. – Almaty: «Zhazushy», 1989,
2. Z. Akhmetov. Poet. In the book: a Glossary of Literary studies. – Almaty: Ana tili, 1996.
3. Omashev N. The world of information. Almaty: Kazygurt, 2000.
4. Syzdyk R. Handbook of the Kazakh language.(spelling, punctuation, words, melody). – Astana: Elorda, 2000.